

ABDÜLHAMİD'İ
DEVİREN
KURŞUN

İSYAN,
SUİKAST,
İHTİLAL

HAKAN ÖZDEMİR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 7

KISALTMALAR / 11

GİRİŞ / 13

1. İHTİLÂLCİ MUHALEFETİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

İHTİLÂL, DEVRİM, DARBE / 29

İHTİLÂL ÖNCESİ ABDÜLHAMİD İDARESİ (1876-1908) / 38

YÜKSELEN MUHALEFET: İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ / 45

MAKEDONYA SORUNU / 53

ARNAVUTLARIN MAKEDONYA OLAYLARINA TESİRİ / 75

OSMANLI HÜRRİYET CEMİYETİ / 78

MUHALİFLERİN ABDÜLHAMİD'E KARŞI GÜÇBİRLİĞİ / 94

ORDUDAKİ SİYASİ YAPILANMALAR / 100

2. AYAKLANMANIN BAŞLAMASI VE ŞEMSİ PAŞA SUİKASTI

REVAL GÖRÜŞMESİ VE MAKEDONYA'YA TESİRİ / 112

İLK SUİKAST GİRİŞİMİ / 119

İLK İSYAN: RESNELİ NİYAZİ'NİN DAĞA ÇIKMASI / 124

ABDÜLHAMİD'İN ŞEMSİ PAŞA'YA VERDİĞİ BÜYÜK GÖREV / 140

TERAKKİ VE İTTİHAD CEMİYETİ'Nİ TOPYEKÜN İMHA HAZIRLIĞI / 149

ŞEMSİ PAŞA MANASTIR'DA / 161

İTTİHATÇILAR'IN TEPKİSİ VE SUİKAST HAZIRLIĞI / 170

ŞEMSİ PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİ / 174

"BENİ ZÂBİTLER BİTİRDİ" / 177

SUİKASTLA İLGİLİ ADLİ TAKİBAT / 189

KATİLİN KİMLİĞİ TESPİT EDİLİYOR / 195

ŞEMSİ PAŞA'NIN YOKLUĞUNDA FİRZOVİK / 200

TERAKKİ VE İTTİHAD CEMİYETİ'NİN

FİRZOVİK TOPLANTISINI YÖNLENDİRMESİ / 203

OSMAN PAŞA VE YENİ STRATEJİ / 206

ŞEMSİ PAŞA SUİKASTININ AVRUPA'DAKİ ETKİLERİ / 209
SUİKAST HABERLERİNİN RESNELİ NİYAZİ HAREKETİNE ETKİSİ / 211
FİRZOVİK SULTAN'A SIRT ÇEVİRİYOR / 217
TERAKKİ VE İTTİHAD AJANLARI FAALİYETTE / 219
OHRİ VE RESNE MİLLÎ TABURLARININ MANASTIRA YÜRÜYÜŞÜ / 223
HÜKÜMET DEĞİŞİKLİĞİ: FERİD PAŞA'NIN AZLI / 227
“SİLAHLI OTUZ BİN ARNAVUD İSTANBULA YÜRÜR” / 229

3. MEŞRUTİYET'İN İLANI

23 TEMMUZ 1908: İHTİLÂLİN BÜYÜK GÜNÜ / 236
SARAY TELGRAF YAĞMURU ALTINDA / 240
KANÛN-I ESÂSÎ'NİN YENİDEN İLANI / 246
MEŞRUTİYET'İN İLK GÜNLERİ / 250
“BEKLENMEDİK İHTİLÂL” VE YÖNETİM BOŞLUĞU / 258
İHTİLÂLİN DEĞERLENDİRMESİ / 263
MECLİS-İ MEBÛSÂN'IN YENİDEN AÇILIŞI / 275
SONUÇ / 281
KAYNAKLAR / 285
İNDEKS / 305

GİRİŞ

Sultan Abdülhamid Osmanlı padişahları arasında belki de en çok tartışılan, pek çok araştırmaya konu olmuş, kendi uyguladığı veya kendisine karşı uygulanan siyasetin etkilerinin günümüze kadar geldiği çok önemli bir liderdir. Yalnızlaştırılan bir imparatorluğu otuzüç yıl idare etmeyi başarmış “fiilen son gerçek padişah”tır.¹

Abdülhamid 21 Eylül 1842’de Sultan Abdülmecid’in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi ve sarayda özel hocalardan sınırlı düzeyde bir eğitim aldı. Amcası Sultan Abdülaziz’in yurtdışı seyahatlerine katılarak Avrupa’nın önemli şehirlerini görmüş ve Batı tarzı yaşam hakkında fikir sahibi olmuştur. Şehzadeligi döneminde “Abdülaziz’in istibdadı”na karşı muhalefetleriyle bilinen Yeni Osmanlılar’la çeşitli temasları olduğu ve onların güvenini kazandığı bilinmektedir. Abdülaziz’in bir askerî darbe ile tahttan indirilmesi ve hemen ardından şüpheli bir şekilde öldürülmesi onu büyük endişeye sevk etmiştir. Üç ay sonra, ağabeyi Sultan V. Murad’ın “uyuyamama hastalığı” (insomnia) sonucunda zihni melekelerinin zarar görmesi üzerine tahtan indirilmesi söz konusu olmuştur. Dönemin güç odakları olan saray elitleri ve Yeni Osmanlılar, Kanûn-ı Esâsî’yi ilan etmek şartıyla 34 yaşındaki Abdülhamid’in 34. Osmanlı padişahı olarak 31 Ağustos 1876’da tahta çıkmasını sağlamışlardır. Nitekim Mithat Paşa liderliğindeki bir grup tarafından oldukça hızlı bir şekilde hazırlanan anayasa, padişahın istediği birkaç değişiklikten sonra 23 Aralık 1876’da yürürlüğe girecektir. Meclis-i Mebûsân’ın oluşumu

1 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), s. 26.

Saltanatının ilk yıllarında Sultan II. Abdülhamid ile birlikte Osmanlı tarihindeki önemli bir dönem olan Meşrutiyet Dönemi böylece başlamış olacaktır.

Doksanüç Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda uğranılan hezimet, devletin hem siyasi, hem de iktisadi olarak büyük bir krizle karşılaşmasına neden olacaktır. Henüz savaş devam ederken, ülkenin içinde bulunduğu nazik durum ve parlamentodaki olumsuz tartışmalar gerekçe gösterilerek 13 Şubat 1878'de Meclis dağıtılır, Anayasa askıya alınır.

Abdülhamid, 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi'nin başını çektiği ve V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen bir grubun Çırağan Vak'ası

olarak adlandırılan darbe girişimine maruz kalır. Padişahlığının ilk yıllarında yaşadığı tüm bu olaylar, onun tahttan indirilme ve amcası ile ağabeyinin uğradığı muameleye tâbi olma endişesine kapılmasına sebep olur. Bu durum ister istemez, birçoklarının “istibdat” olarak isimlendirdiği otokratik yönetim sistemini şekillendirecektir. Mithat Paşa ve Namık Kemal başta olmak üzere, Yeni Osmanlılar neredeyse tamamen tasfiye edilecekler; devletin yönetim erki Bâb-ı Âlî'den Yıldız Sarayı'na transfer olacaktır.

Abdülhamid, ülkenin gelişimi ve kalkınması için yoğun bir çabaya girecek; özellikle eğitim ve bayındırlık alanlarında önemli yatırımlar yapacaktır. 19. yüzyılın son döneminde, bir yandan finansal zorluklarla boğuşurken, diğer yandan Avrupalı büyük devletlerin yoğun baskılarıyla ve Ermeni olaylarıyla uğraşmak zorunda kalacaktır. Aynı dönemde Yeni Osmanlılar'ın ardılları olan Jön Türkler bir fikir hareketi olarak belirmeye başlayacaklardır. Abdülhamid'in kurduğu yüksek okullarda genellikle kendi yönetimine muhalif, sivil veya asker genç aydınlar yetişmeye başlayacaktır. Usta bir siyasetçi olduğunu daha ilk yıllarda ispatlayan Sultan, uyguladığı dahice politikalar sayesinde muhalif hareketleri uzunca bir süre kontrol altında tutmayı başaracaktır.

Abdülhamid'in ünlü “denge siyaseti” sadece düvel-i muazzama (Büyük Devletler) için değil; aynı zamanda Balkanlar'ın dinî ve etnik unsurları arasında da etkili bir yöntem olarak kullanılıyordu. Ancak 20. yüzyılın başından itibaren özellikle Makedonya olaylarıyla birlikte yeni bir süreç başlayacaktır. Bölge âdeta kaynamaktadır. Abdülhamid hem özerklik ve ayrılma hedefindekilere, hem de onların Avrupalı hamilerine karşı mücadele etmek zorundaydı. Ama en önemlisi, ülkede rastlanan küçük, ya da büyük her türlü olumsuzluğun müsebbibi olarak görülen “istibdat idaresi”nin başı olarak eleştiri sınırlarını çoktan aşmış bir saldırıyla karşı karşıyaydı. Bu yeni muhalefetin başını, “hürriyet” sloganlarıyla sembolleşen “vatansever” genç subaylar çekmekteydi.

İmparatorluklar çağının sonu olan bir dönemde dünya hızla değişiyor; çocuklar doğuyor, büyüyor, devlet adamı ve subay oluyor; ama Osmanlı tahtının sahibi hep aynı kalıyordu. Ülke âdeta patlamaya hazır bir bomba gibiydi. İşte Temmuz 1908 İhtilâli böylesine kritik bir dönemde gerçekleşecek, “hürriyet” için çekilen tetikler son imparatoru devirecektir. Abdülhamid tekrar başa dönerek, Yeni Osmanlılar’la girdiği ilişkinin benzerini bu sefer Jön Türklerle kuracak; Kanûn-ı Esâsi’yi yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalacaktır. Nihayet 9 ay sonra, 31 Mart Olayları bahanesiyle 27 Nisan 1909’da tahttan indirilip 9 yıllık esarete maruz bırakılan Sultan, 10 Şubat 1918’de İstanbul Beylerbeyi Sarayı’nda vefat etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Roma’nın mirascısı olarak yerleştiği Anadolu ve Rumeli topraklarındaki varlığını yaklaşık altı yüz yıl boyunca sürdürmeyi başarmış bir devlettir. Elbette bu uzun sürecin pek çok iniş çıkışları söz konusudur. Fransız İhtilâli ile başlayan devrimler çağının -biraz gecikmiş de olsa- Osmanlı’ya uğraması olarak ifade edilebilecek Temmuz 1908 İhtilâli, hiç şüphesiz Osmanlı siyasi tarihinin en önemli dönüm noktalarındandır. Bu ihtilâlin gerçekleşmesi, çoğunlukla Rumeli bölgesinde, Abdülhamid idaresine karşı yapılan isyan ve kalkışmalarla mümkün olabilmişti. Bu olayların arasında en çok dikkat çekenini ise Manastır’da Şemsi Paşa’ya yapılan suikasttır. Paşanın önemi şahsından ziyade yüklendiği misyon ve sadakat ile bağlı olduğu makam açısından dır. Bu nedenle Şemsi Paşa’ya sıkılan kurşun, sadece kendisini değil, aynı zamanda o otoriteyi, yani Sultan Abdülhamid’i devirmişti. Meşrutiyet’in ilan edildiği günlerde “Şemsi Paşa vuruldu, yeni dünya kuruldu!” tekerlemesi dillerde dolaşıyordu. Çünkü Şemsi Paşa’nın öldürülmesi, Osmanlı tarihinde yepyeni bir dönemin, “devr-i hürriyet”in başlangıcı olarak algılanmıştı.

II. Abdülhamid’in, zorlu bir döneme rastlayan ve oldukça uzun süren iktidarı karşısında ciddi bir muhalif yapılanma oluşmuştu. Bu karşıtlığın, siyasi ve sosyal boyutuyla, entellektüel bir hareketten, askerî yöntemleri kullanan aksiyoner bir boyuta taşınması özellikle 1906-1908 arasındaki dönemde mümkün olmuştur. Rejime karşı ilk ciddi ayaklanma girişimi olarak ifade edilebilecek Resneli Niyazi

Bey'in beraberindeki asker ve sivillerle birlikte dağa çıkması olayı, muhaliflerin en etkin girişimidir. Rumeli bölgesinde çıkan irili ufaklı isyanlarda gösterdiği büyük başarı nedeniyle Sultan'ın güvenini kazanmış olan Şemsi Paşa, Niyazi Bey liderliğindeki çetenin ortadan kaldırılması ve bölgede bir süredir etkinliği göze çarpan gizli cemiyet yapılanmasının çökertilmesiyle görevlendirilir. O güne kadar üstlendiği tüm vazifeleri başarıyla yerine getirdiği için, bunda da muvaffak olacağı konusunda kimsenin kuşkusu yoktur. Şemsi Paşa, beraberindeki silahlı Arnavut grup ve askerleriyle, önce ittihatçı yapılanmanın merkezi olan Selânik'e uğrar ve oradan da Manastır'a ulaşır. Burada yaptığı incelemeler ve görüşmelerin ardından Resne'ye doğru yola çıkmaya hazırlandığı esnada, gizli cemiyetin fedailerinden teğmen Atıf Bey tarafından telgrafhane kapısında öldürülür. Rumeli'deki en büyük askerî birliğin bulunduğu Manastır'da, padişahın en güvendiği komutanlardan bir orgeneralin bu şekilde öldürülmesi Abdülhamid'i, uyguladığı politikalarda önemli bir değişikliğe gitmeye zorlayacaktır. Nitekim bu sayede, kısa bir süre sonra, anayasal meşrutiyetin ilanı suretiyle parlamenter idarenin yeniden başlaması mümkün olacaktır.

İkinci Meşrutiyet süreciyle ilgili yapılan tüm çalışmalarda istisnasız olarak, Şemsi Paşa suikastının, bu süreçteki en önemli olay olduğu vurgulanmıştır. Ancak, yapılan bilimsel çalışmalarda bu olaya hakettiği ölçüde yer verilmediği görülmektedir. Bu kitapta hem suikastın öncesindeki gelişmeler, hem de suikastın gerçekleşmesi ve sonrasında meydana gelen olaylar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Böylece, olayların bağlamını, birbiriyle ilişkisini ve karar mekanizmaları üzerindeki tesirlerini daha tutarlı bir şekilde ortaya koymak suretiyle, bu önemli dönemi doğru bir şekilde yorumlamak mümkün olacaktır.

Şemsi Paşa suikastının 7 Temmuz 1908'de olup biten bir hadise olmaktan öte, Firzovik olaylarıyla ilişkisi açısından 23 Temmuz İhtilâli'ni sağlayan çok önemli bir etkisi vardır. Eğer Şemsi Paşa, üstlendiği vazifeyi yerine getirebilmiş olsaydı, tarihsel süreç nasıl gelişirdi? İttihad ve Terakki adını sonraki nesiller duyabilir miydi? Rumeli'deki Osmanlı hakimiyeti devam edebilir miydi? Balkan Sa-

vaşları çıkar mıydı? Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girer miydi? Çanakkale ve Sarıkamış muharebeleri gerçekleşir miydi? Türkiye Cumhuriyeti kurulur muydu? gibi sorular uzatılabilir; ama bunların hiçbirine spekülasyonlar dışında cevap bulmak mümkün olmayacaktır. Bununla birlikte, gerçekleşen olayların geniş çaplı incelemesi ile geleceğin tarihçileri ve sosyal bilimcilerine bir değerlendirme imkânı sağlanmış olacaktır.

Hürriyet, eşitlik, kardeşlik, adalet, vatan gibi, çoğunluğu Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan kavramların Jön Türk zihin dünyasını ve onların eylemlerini nasıl etkilediği önemlidir. Bu nedenle, olaylardaki aktörlerin zihinlerinin inşa edilme süreci de bu çalışmada ele alınacaktır. Görece seçkin sınıflardan gelen Yeni Osmanlılar ile; bunların dışındaki alt sınıflardan doğan, askerî ve sivil bürokrasiden gelerek devlet yönetiminde söz sahibi olmayı amaçlayan Jön Türkler'in oluşum süreci incelenecektir.

Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı'ya dönük politikaları hem padişah, hem de muhaliflerin düşünce ve tepkilerinde oldukça etken olmuştur. "Vatanın bölünmesi", "yabancı müdahalesi" gibi endişeler her iki kesim üzerinde olduğu gibi, sıradan halk üzerinde de büyük hassasiyete sebep olmuştur. Şark Meselesi ve Makedonya Meselesi, söz konusu dönemin daha sağlıklı analizi açısından göz önünde bulundurulması gereken sorunlardır. İmparatorluk içindeki etnik ve dinî unsurların yoğunlaştığı bir bölge olan Makedonya'daki bu çeşitliliğin Temmuz 1908 İhtilâli öncesinde nasıl bir etki oluşturduğu ele alınacaktır. Bu çalışmaya konu olan olaylar ve kişiler nedeniyle, Arnavutlar biraz daha derinlemesine incelenecektir.

Sultan Abdülhamid'in Osmanlı modernleşmesi sürecinde eğitime verdiği önemin bir sonucu olarak çok sayıda yüksek eğitim kurumu açılmıştır. Özellikle askerî okullarda modern eğitim alan subayların yetişmesini ve bir an önce ordu içinde etkin rollere gelmesini arzulamıştır. Buna rağmen söz konusu okullardan mezun olanların, büyük çoğunluğu Abdülhamid rejiminin keskin muhalifleri olmuşlardı. Mektepli genç subaylar hem padişah, hem de alaylı paşalar için büyük

sıkıntı kaynağıdır. Şemsi Paşa'nın son nefesini verirken söylediği "Beni zabıtlar bitirdi"² sözlerinin, hem imparatorluğun tasfiye sürecinin, hem de modern Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı bazı siyasi sorunların kaynağını özetlediği görülür. Bu bağlamda asker-siyaset ilişkisi ve ordu içindeki siyasi yapılanmalar bu çalışmada ele alınacaktır.

"Jön Türk" olarak ifade edilen modernist muhaliflerin yapılanmaları, ana damar olarak "İttihad ve Terakki" çizgisi özelinde incelenecektir. 1908 İhtilâli'ni sağlayan Selânik-Manastır eksenindeki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin oluşumu ve faaliyetleri özel olarak ele alınacaktır. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in kişisel duygularını ve endişelerini yansıttığı, Kanûn-ı Esâsi'nin ilanı ve Meclis-i Mebûsân'ın açılması süreciyle ilgili bazı belgeler incelenecektir. 1908 İhtilâli'nde görev yapan çoğunluğu genç subaylardan oluşan pek çok aktörün, takip eden elli yıllık süreçte de etkin roller oynadıkları bir gerçektir. Ancak, bu çalışmada 31 Mart olayları öncesine kadar gelinecek; söz konusu dönem ve İttihad ve Terakki'nin "devlet tecrübesi" kazandıktan sonraki icraatlarına girilmeyecektir.

Fransız İhtilâli, Osmanlı modernleşmesi, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, İttihad ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet dönemi hakkında yazılmış çok sayıda birincil ve ikincil kaynak kullanılarak, Haziran ve Temmuz 1908'de meydana gelen önemli olayların arka planı anlaşılmasına çalışılacaktır. Abdülhamid'in fiilen devrilişi olarak ele aldığımız Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili değerli kaynaklara sahibiz. Suikast öncesi ve sonrasındaki olaylar incelenirken, arşiv belgeleri; Manastır, Selânik ve İstanbul arasındaki resmî yazışmalar; cinayeti araştıran komisyonun raporları kullanılmıştır. Bir olayı tüm boyutlarıyla inceleyebilmek için zaman, mekan ve toplumsal boyutunun önemine binaen, çalışma sırasında Makedonya bölgesinde saha incelemeleri yapılmıştır. Selânik, Manastır, Üsküp, Ohri, Resne, Kosova, Prizren, Firzovik, Mitroviça, Köprülü, Gevgili, Serez, Drama, Elbasan, Draç ve İşkodra gibi bölge şehir ve kasabalarında yapılan seyahatlerde elde edilen bilgiler de yeri geldiğinde kullanılmıştır.

2 İSAM, HHP, 8/419-2, 24 Haziran 1324 (7.7.1908).

Bu çalışmayla, 23 Temmuz 1908 İhtilâlî'nin arka planındaki önemli olaylara ışık tutmak ve bu olayların bir imparatorluğu ve bölgeyi nasıl etkilediğini göstermek hedeflenmektedir. Muhafız aydınların yıllar süren fikir mücadeleleri yerine, silahlı güçlerin devrimde ne kadar etkili olabileceği ele alınacaktır. İmparatorluğun dağılması ve çöküşüne giden süreçteki önemli bazı olaylar incelenerek, askeri bir darbenin hazırlık ve uygulama evresi irdelenecektir. Böylece, ileride, modern dönemlerle kıyaslama yapacak araştırmacılar için bir zemin oluşturmak hedeflenmiştir.

Konuyla ilgili geçmişte yapılan çalışmalara baktığımızda, Şemsi Paşa suikastına en geniş yer veren çalışmanın, Mustafa Ragıb'ın *Manastır'da Patlayan Tabanca* isimli eseri olduğunu görürüz. Bir Tıbbiye öğrencisi iken firar ederek Rusçuk'a gelen ve İttihad ve Terakki'ni kurucularından İbrahim Temo'nun ekibine katılan Mustafa Ragıb (Esatlı) da gizli cemiyetin mensubudur.³ Bu çalışmada yazar, bizzat kendi şahit olduğu olaylardan çok, yakın çevresinde bulunanlardan topladığı bilgileri kullanmış ve oldukça geniş kapsamlı bir eser ortaya koymuştur. Çeşitli yazışmalar ve belgelerin de yer aldığı bu kitap, bir roman üslubunda yazıldığından dolayı içindeki bilgilerin hangilerinin gerçek; hangilerin kurgu olduğunu ayırt etmek için başka kaynaklarla çapraz okumalar yapılması gerekmektedir. Suikastın yapıldığı bölgenin elle çizilmiş bir krokisini içeren bu eser, Manastır'da yaptığımız saha çalışması sonucunda hazırladığımız güncel harita için değerli bir yol gösterici olmuştur.

Şemsi Paşa'nın Boşnak hemşehrileri tarafından hazırlanan ve kendi adına yazılan tek kitabın kapağında hatalı olarak Mahmud Şevket Paşa'nın fotoğrafının bulunması, söz konusu kitabın içeriği konusunda da fikir verecektir.⁴ Bununla birlikte paşanın ailesinden hâlen Türkiye'de yaşayanlardan aldığımız bilgiler, paşanın doğup yetiştiği çevre hakkında değerli bilgiler toplamamızı sağlamıştır.

3 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve Jön Türklük: (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 263.

4 Zaim Azemoviç, *Şemsi Paşanın Balkan Kaderi*, çev. Saffet Atalay (Rozaje: Udruzenje Naučnika i Umjetnika, 2005), s. 140.

19. yüzyıl sonlarından itibaren âdeti bir “hatırat yazma modası” başlamıştır. Muhtelif görevlerde bulunan kişilerden bazılarının hatıratları belki kaybolup gitti; ama önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşma şansı buldu. Osmanlı tarihindeki önemli bir kırılma noktası olması hasebiyle 1908’in hemen sonrasında görülen bu hatırat patlamasının temel sebebi bir “devr-i sabık yaratmak” olarak gösterilir. Çünkü “eski rejimin önemli adamları” kendilerini temize çıkarma derdindeyken; yeni düzenin kurucuları ise, elde ettikleri zaferin “nesiller boyu unutulmaması” ve “isimlerinin tarihe altın harflerle yazılmasının” heyecanı ve telaşı içindedirler. Hiç kuşkusuz, olayların bizzat içinde bulunan, aktif rol alan insanların birinci elden şahitlikleri çok değerlidir. Ancak, bu aynı zamanda günümüz araştırmacıları için özel bir dikkati de gerektiriyor. Hatıratların tek başlarına ele alınmaları yanlış yönlendirmelere sebep olabilecek iken, geniş bir grup olarak ele alındıklarında daha tutarlı bir sonuca varılabilmektedir. Mesela, uzunca bir süre, “Abdülhamid’in Hatıratı” olarak bilinen ve ciddi tarihçilerimiz tarafından kendisine atıflar yapılan kitabın sahte bir hatırat olduğu son yıllarda anlaşılmıştır.⁵ Bu nedenle hatıratlarla çalışmak tarih araştırmacıları açısından riskli bir alan oluşturmaktadır.

Tarık Zafer Tunaya’nın, “Tarihimizde çok az devre, kendi yazarları tarafından, İkinci Meşrutiyet’te olduğu gibi değerlendirilmiştir”⁶ şeklinde ifade ettiği gibi, bu dönemle ilgili yapılan çalışmalarda kullanılacak en önemli kaynak, yine bu dönemin aktörleri olacaktır. Bu zengin hatırat listesi sayesinde, İttihad ve Terakki’nin gelişimi, II. Meşrutiyet öncesi olaylar ve ihtilâl sonrasında yaşananlarla ilgili oldukça geniş bilgilere sahibiz. Abdülhamid devrinde önemli görevlerde bulunan Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Serasker Rıza Paşa, Sadrazam Said Paşa, Sadrazam Kamil Paşa ve Şeyhülislam

5 Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 19 (2005/2), s. 177-194.

6 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı- İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, 2. Baskı (İstanbul: Arba Yayınları, 1996), s. 2.

Cemaleddin Efendi gibi devlet adamlarının hatıratları ihtilâl öncesi devlet yönetiminin bakış açısını gösterirler.

İkinci hatırat grubunda, çoğunluğu İttihat ve Terakki kurucuları ve üyeleri olmak üzere, muhaliflerin eserleri bulunmaktadır. Bunlar, Ahmed Rıza Bey, İbrahim Temo, Bahattin Şakir, Mizancı Murad Bey, Talât Paşa, Enver Paşa, Resneli Ahmed Niyazi Bey, Mithat Şükrü Bleda, Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Celal Bayar, Ahmed Bedevî Kuran, Muhittin Birgen, Cemal Paşa, Hüsamettin Ertürk, Süleyman Kâni İrtem, Süleyman Külçe, Hüseyin Kâzım Kadri, Hasan Amca, İsmail Kemâl Bey, Leskovikli Mehmed Rauf, Halil Menteşe, Ali Haydar Mithat, Mustafa Ragıb, Rıza Nur, Mustafa Özden, Galip Vardar, Galip Pasinler, Prens Sabahaddin, Said Halim Paşa ve Selim Sırrı Tarcan olarak sıralanabilir. Bunların hepsi, belirli derecelerde olaylarda bizzat rol almış insanlardır. Özellikle Kazım Karabekir'in *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)* isimli hatıratı, gizli cemiyetin oluşumu, masonik yapılanması, Enver Bey'in Manastır teşkilatının oluşumundaki rolü gibi konuları ayrıntılı bir şekilde anlatır.

Üçüncü hatırat grubunda, Abdurrahman Şeref Efendi, Ali Cevad, Atıf Hüseyin, Mahmud Muhtar, Lütfi Simavi, Ali Fuat Türkgeldi, Halit Ziya Uşaklıgil, Tahsin Uzer ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimler bulunur. Bunlar yeni yönetim elitinin bürokrasi kanadını temsil eden kişilerdir. Bu hatıratlarda ihtilâl sonrasındaki gelişmeleri ve ittihatçı yapılanmayı izlemek mümkündür.

Dördüncü grupta ise, Ahmed Saib, Ahmed Ziya, Ahmed Refik, Ahmed Selahaddin, Haşim Bey, Mehmed Selahaddin, Osman Nuri, Selânikli Şemseddin, Yunus Nadi ve Ziya Şakir yer almaktadır. Bunların verdikleri erken dönem eserlerde, 1908 olayları hakkında önemli bilgi ve belgeler bulunmaktadır.

“Jön Türklüğün Tarihçisi” olarak anılan Ahmet Bedevî Kuran'ın kitapları, içeriğindeki zengin belgelerden dolayı değerini hiçbir zaman kaybetmeyecek eserlerdir. Kuran, Harbiye mektebinden başlayarak, ittihatçı bir subayın zihin haritasının nasıl oluştuğunu kendi yaşa-

dığı tecrübelerle aktarır. 1908 sonrasında farklı muhalif kamplara ayrılmaları nedeniyle, İttihad ve Terakki'nin dışından ve eleştirel bir zaviyeden bakarak yorumlayabilmektedir. Ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, İslamcılar, Batıcılar, Pozitivistler, Türkçüler, Arnavutlar, hepsinin ortak olarak buluştukları yer “Abdülhamid idaresi karşıtlığı” ve -tanımı konusunda bir ittifak olmasa da- “hürriyet” taraftarlığıdır.

Sultan Abdülhamid'in bütün yazışmalarını takip eden, onun en yakınındakilerden olan Tahsin Paşa'nın hatıratında: “Kanûn-ı Esâsi'nin yeniden yürürlüğe konulduğu 10 Temmuz'a [23.7.1908] kadar geçen kısa, fakat çok enteresan müddetin doğru bir tarihi yazılmamıştır” denilir. Dolayısıyla elinizde tuttuğunuz bu çalışmanın yapılma amacı bizzat ser-kâtib-i şehriârînin bu tespitidir.

“..Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılması, Şemsi Paşa'nın katli ve müfettiş-i umûmî Hüseyin Hilmi Paşa'nın 'benden başka İttihad ve Terakki'ye girmedik kimse kalmamıştır' mealindeki iş'arı, askerle beraber polis ve jandarmanın da cemiyete iltihak ettiği haberleri Sultan Hamit'i İttihad ve Terakki'nin arzusuna mümaşata icbar ettiği bir hakikattir.”⁷

Bu ifadeler, 23 Temmuz 1908 gecesi yapılan müzakerelerin sonucunda Abdülhamid'in vereceği kararı etkileyen birkaç olayı özetleyen önemli bir bilgidir.

“Aldığı emirleri sürat ve gayretle ifa ettiği için Hünkâr'ın kendisine teveccüh ve itimadı fazla idi” dediği Şemsi Paşa'nın, Resneli Niyazi'nin dağa çıkması üzerine kendisine verilen emir ile 5 Temmuz 1908'de Manastır'a gönderildiği ve 7 Temmuz 1908'de öldürüldüğü kesin olarak bilinmektedir. Buna rağmen Tahsin Paşa, “Müşir Osman Paşa'nın bir zabitan heyeti tarafından kumanda mevkiinden alınarak dağa kaldırılması üzerine Abdülhamid, Şemsi Paşa'ya maiyetindeki Arnavut efrat ile bir tedip hareketi yaptıрмаğı düşünmüş ve kendisine bu hususta mahremane talimat göndermişti”⁸ diyecektir. Şüphesiz ki

7 Tahsin Paşa, *Abdülhamit-Yıldız Hatıraları*, haz. Kudret Emiroğlu (İstanbul: İmge Kitabevi, 2008), s. 165.

8 Tahsin Paşa, *Abdülhamit-Yıldız Hatıraları*, s. 485-486.

Tahsin Paşa'nın bu ifadeleri kronolojik olarak açık bir şekilde hatalıdır. Çünkü, Müşir Osman Paşa, Şemsi Paşa'nın katli nedeniyle onun yerine atanmış ve 21-22 Temmuz gecesi Manastır'daki konağından kaçırılmıştır. Sadece bu örnek bile, hem Temmuz 1908 Devrimi'nin, hem de bu devrimi tetikleyen en önemli olayın tarihinin “doğru bir şekilde” yazılmasının önemini bir kez daha ortaya koyar.

Söz konusu dönemde çeşitli görevlerde buldukları için hatıratlarına değer verilen bazı yazarların olayları aynı cümlelerle ve aynı hatalarla tekrar ettikleri görülür. Galip Vardar, Hüsametdin Ertürk ve Mustafa Özden'in kitapları bu gruba bir örnek olarak verilebilir. Her üç eserde de Şemsi Paşa'nın ölüm günü 8 Temmuz olarak verilir (gerçekte 7.7.1908) ve suikastın ardından Mülazım Atıf'ın, (gerçekte Manastır, Resne ve Ohri'de kaldığı hâlde) Selânîke kaçtığı yazılıdır. Bu dönemin eserlerinde, kaynak göstermek ve dipnot vermek gibi bir gelenek oluşmadığı için, yazılanların kendi şahitlikleri mi, yoksa başka bir kitaptan mı alıntılandığı anlaşılamamaktadır. Bu konuda yaşanabilecek yanlış yönlendirmeleri önlemek için ayrı bir çalışma yapmak faydalı olacaktır.

Süleyman Külçe'nin *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet ile Osmanlı Tarihinde Arnavutluk* isimli eserleri İkinci Meşrutiyet'teki Arnavut faktörünü ve Firzovik'i gündeme taşıyan önemli kaynaklardır. Şemsi Paşa'nın yaveri⁹ olarak görev yapan, ancak İttihad ve Terakki'ye mensup olduğu için, ihtilâl sonrasında paşayı suçlayıcı ifadeleri çokça kullanan Külçe, Şemsi Paşa'nın ölümünden önceki pek çok faaliyetine eşlik etmiştir. Buna rağmen, paşanın Manastır yolculuğuna hastalığı nedeniyle katılmadığı için hem suikast ve sonrasını; hem de Firzovik'teki dönüşümü birinci derecede şahit olmadan, uzaktan yorumlamaktadır. Bu durum, *Firzovik* ismini taşıyan tek kitabın yazarı olarak, yaptığı hizmetin değerini azaltmadığı gibi, ulaştığımız

9 Şemsi Paşa'nın yaveri iken aynı zamanda İttihad ve Terakki Cemiyeti Mitroviça şubesine üye olan Süleyman Külçe, 1911 yılında “Süleyman Sırrı” ismiyle “Şemsi Paşa ve 24 Haziran” isimli bir tiyatro oyunu yazmıştır. Külçe, *Osmanlı Tarihinde*, s. 343; Abdullah Şengül, “Türk Tiyatrosunda Tarih”, *Turkish Studies*, Volume 4 /I-II (Winter 2009), s. 1950.

belgelerle tespit edilen önemli detayların üzerine yerleşeceği bir zemin oluşturmuştur. 1908 İhtilâli'ni, Meşrutiyet'i ve İttihad ve Terakki'yi anlatan bazı yayınlarda Firzovik'ten hiç bahsedilmediği gibi, önemli bilgi hataları ve kronolojik kaymalar göze çarpaktadır.¹⁰ Önemli İttihatçılar'dan Mithat Şükrü Bleda'nın, *İmparatorluğun Çöküşü* isimliyle yayınlanan hatıratında, Manastır, Selânik, Tikveş ve Serez gibi şehirlerdeki olayları detaylı olarak aktarmasına rağmen, Firzovik'ten tek bir kelimeyle dahi bahsetmemesi ilginçtir.

Şüphesiz, M. Şükrü Hanioglu'nun *Bir Siyasal Örgüt Olarak 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti' ve Jön Türklük: (1889-1902) ve Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908* [Devrime Hazırlık: Jön Türkler 1902-1908] isimli eserleri İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilgili yapılan en kapsamlı çalışmalardır. Birbirinin devamı niteliğindeki bu kitaplarda 1889'dan itibaren Jön Türk niteliğinde kurulan tüm muhalif hareketler geniş bir şekilde ele alınır. Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Tarık Zafer Tunaya'nın *Hürriyetin İlanı - İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* isimli eserleri, dönemin siyasi atmosferinin oluşum sürecini anlamak için değerli katkılar sağlamaktadır.

Feroz Ahmad'ın doktora tezinden doğan *İttihat ve Terakki (1908-1914)* isimliyle yayınlanan kitabı, incelediği dönem açısından önemli bir kaynak olarak ele alınabilir. Ahmad'ın, İngiliz Dışişleri kaynaklarını kullanmış olması bu çalışmayı öne çıkarırken, tam tersine, hiçbir Osmanlı Arşivi belgesini kullanmamış olması da en önemli eksiği olarak göze çarpmaktadır. Batılı kaynaklar arasında Ramsaur'un *Jöntürkler - 1908 İhtilalinin Doğuşu* isimli çalışması II. Meşrutiyet'ten hayli ileri bir tarihte yazılmış olsa da, olaylara şahit olan kişilerle görüşerek elde edilen bilgilerden dolayı değerli bir

10 Cemiyetin ilk silahlı yaralama eylemi olan Nazım Bey suikastıyla ilgili şu ifade yanlış bilgilere bir örnek olarak verilebilir: "(Şemsi Paşa'nın Manastır sokaklarında öldürülmesinden sonra) Selânik Merkez Kumandanı Nazım Paşa, Enver Bey tarafından öldürüldü" Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*, *Türkler*, Cilt 13 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 420.

kaynaktır. Buxton'un *Turkey in Revolution* [Devrimdeki Türkiye] isimli çalışması da, yine Avrupalı bakışını yansıtan, devrimin hemen ardından 1909'da yayınlanmış bir çalışmadır. Knight'ın Türkçe'ye *Jön Türkler ve II. Abdülhamid: 1908 İhtilâli'nin Hikâyesi* ismiyle çevrilen eseri, bu konuda dışarıdan bir gözle yazılmış, hâlen değerini koruyan ilk önemli eserdir. Aykut Kansu'nun *1908 Devrimi* isimli çalışması, Jön Türk İhtilâli'nin kademeli bir şekilde gelişip olgunlaşan "bir halk hareketi" olduğunu ispatlamak için çok çaba harcayan bir çalışmadır.

Fikret Adanır, Gül Tokay ve Mehmet Hacısalihoğlu'nun Makedonya Sorunu üzerine yaptıkları çalışmalar, bölgenin dinamiklerini ve problemleri doğru teşhis edebilmek için değerli katkılar sunmaktadır.

Resneli Niyazi Bey'in adına yayınlanan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından onaylanan *Hatırat-ı Niyazi*¹¹ isimli "resmî hatırat", üzerinde en çok çalıştığımız kaynaklardandır. Niyazi Bey, "şahsının ve hizmetlerinin alkışlara değer olmadığını anlatmak üzere hatıratı yazmaya mecbur olduğunu" belirterek başlar. Eserin mukaddimesinde, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren, İstanbul'un fethi ve genişleme yıllarından, Mithat Paşa, Ziya Paşa, Şinasi ve Namık Kemal'den övgüyle bahsedilirken, Abdülhamid dönemi, 32 yıllık "kara dönem" olarak ele alınır. "Yaratılıştan gelen üstün vasıflarıyla belirginleşen millet-i Osmâniye'nin henüz genç olmasına rağmen, aşırı hırs yüzünden doğal sınırlarının dışına taşıdığı ve kaçınılmaz bir şekilde duraklama ve gerilemeyle yüz yüze kaldığı" gibi iddialı

11 İttihad ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi tarafından 21.9.1908'de "yayınlanma tarzının olayların sıralanışına harfiyen uyduğu belirtilerek tebrik ve tasdik edilen" bu hatırat hem bir ihtilâl günlüğü, hem de propaganda aracı işlevi görecektir. Kitabın üzerinde Fransızca olarak *Ahmed Niazi De Resne, 23 Juillet 1908* yazan ve iç kısmında ise "Resneli Ahmed Niyazi 20 Haziran / 10 Temmuz 1324" ifadesi kazanmış bir mühür basılıdır. Ahmed Niyazi (Resneli Kolağası), *Hatırat-ı Niyâzi Yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmânididen Bir Sahîfe* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1326); Hatıratın birkaç kişi (A.B.Kuran'a göre Hasib Bey) tarafından yazıldığı bildirilir. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa*, s. 150; Cemil Koçak, *Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır*, 2. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), s. 41.

ifadeler dikkat çeker.¹² Hatırat, Haziran ve Temmuz 1908'deki hareketli günlerin sonucunda oluşan ihtilâli anlatırken, aynı zamanda devletin ve toplumun geleceğini tasarlama amacındadır. İttihatçı bir bakış açısıyla ve propaganda amaçlı bir yaklaşımla yazılmış olsa da, arşiv belgeleriyle yapılacak kıyaslamalarla dikkatli bir şekilde ele alındığında, 1908 İhtilâli incelemeleri için değerli bilgiler ve belgeler sağlamaktadır.

Şemsi Paşa'nın oğlu Müfid Bey tarafından, *Hatırat-ı Niyazi'ye* reddiye olarak kaleme alınan *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki / El-Hakku ya'lû ve lâ yu'lâ aleyh* isimli eser, paşanın kişiliği ve özel hayatı konusunda değerli bir kaynaktır. İttihad ve Terakki'nin iktidardan düşmesi sonrasında yayınlanma şansını bulan bu kitapta, Niyazi'nin Şemsi Paşa'ya karşı saldırılarına savunmacı bir üslupla yanıt verilirken, bazen de "karşı atakta" bulunduğu görülmektedir.

Ahmet Turan Alkan, II. Meşrutiyet sürecindeki ordu-siyaset ilişkisini, askerlerin aktif siyasete katılmalarıyla oluşan sorunları incelediği eserinde, askerî darbenin gelişimi hakkında önemli ipuçları verir. Necmettin Alkan, *II. Abdülhamid ve Jön Türkler, Selânik İstanbul'a Karşı* ve *Selânik'in Yükselişi: Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı / 1908 İhtilali* isimli eserlerinde Türkiye'de bu alanda yayınlanan kitaplarda yer almayan Alman ve Avusturya kaynaklarını kullanmasıyla ön plana çıkar.

Türkçe, İngilizce, Almanca ve Balkan dillerinde yazılmış ikincil kaynakları kullandığı gibi, arşiv belgelerinden de faydalanan bir çalışma hâlen yapılmış değildir. Yukarıda zikredilen kitapların neredeyse tamamı bu açıdan eksik olarak değerlendirilebilir.

İhtilâl atmosferinin oluşumu hakkında yüzeysel olarak da olsa bazı bilgiler ilk bölümde verilmeye çalışılacaktır; ancak bu kitabın özgünlük iddiası, oldukça geniş olan 2. bölümüdür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalif hareketlerin oluşumu, İttihad ve Terakki'nin kurulması ve genişlemesi ele alınacaktır. Makedonya meselesi kısaca

12 Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyâzi*, s. 7.

ele alınarak, suikast öncesindeki bölgenin genel durumu incelenecektir. Arnavutların genel durumu ve bölgedeki gelişmelere karşı verdikleri tepkilerin ihtilâl sürecine nasıl katkı sağlayacağı görülecektir. Etkin muhalefete geçiş döneminin önemli örgütü Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması, yapılması, kurucu üyelerinin kimliği, Manastır Şubesi'nin faaliyetleri ilk bölümde yer almaktadır. Yine, ordudaki siyasi yapılanmaların ihtilâlin oluşumunu hazırlama süreci ele alınmaktadır.

Bu çalışma yapılırken, Meşrutiyet, Şemsi Paşa suikastı ve Firzovik'le ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yaklaşık ikiyüz belge ilgili bölümlerde kullanılmıştır. Ayrıca, Rumeli Müfettiş-i Umûmîsi olarak uzun yıllar görev yapan ve 1908 İhtilâli sürecinde Makedonya bölgesinde en yüksek idari amir olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın İSAM'da bulunan evrakı da ilk kez bu çalışmada kullanılmıştır. Elbette bazı belgelerin gönderildikleri makamlardaki kopyaları araştırmacıların hizmetine açık durumdadır; ancak Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı'nda ilk kez ortaya çıkan bazı belgeler, Şemsi Paşa suikastı ve Firzovik toplantısıyla ilgili genel kabul görmüş bazı olaylara farklı bir açılım getirecektir. Firzovik'te Şemsi Paşa'nın çağrısıyla toplanan silahlı Arnavutların başlangıçtaki amaçları Abdülhamid yönetimini desteklemek ve İttihat ve Terakki mensuplarını temizlemek iken; Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle birlikte, İttihatçılar tarafından yapılan propaganda sayesinde, tam tersi bir istikamete döndürüldüğü konusu detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu sayede Şemsi Paşa suikastının II. Meşrutiyet yolundaki önemi ve Abdülhamid'in devrilişine etkisi daha açık bir şekilde ortaya konulmuş olacaktır.

1

İHTİLÂLCİ MUHALEFETİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

İHTİLÂL, DEVRİM, DARBE

Haziran-Temmuz 1908’de yaşanan olaylar kelimenin tam anlamıyla bir “devrim” miydi;¹ yoksa bir halk ayaklanması ya da askerî darbe mi? Bu, tarihçi ve sosyal bilimciler tarafından tartışılmaya devam eden bir konudur. Avrupalı tarihçilerin çoğunluğu, Makedonya’da uygulanan reform programlarını anlamsızlaştıracak bir etkiye ne-

1 “10 Temmuz inkılabı siyasî, fikrî, ictimâî ve ilmî bir hadise değildir; Bunu ‘Tanzimât-ı hayriye’ tarzında bir teceddüt ve tekâmül de sayamayız; ve hakiki bir ‘istihale’ addedemeyiz.” bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), s. 71; Aykut Kansu’ya göre 1908 Devrimi, 1876’daki gibi, Saray çevreleri tarafından “tepeden” yapılan bir reform hareketi değil; geniş halk kitlelerinin özgür talebi ile sağlanan “kelimenin tam anlamıyla” bir devrimdi. (s.155) Kansu, “II. Meşrutiyet” isimlendirmesinin 1908 Devrimi’ni küçültmek ve indirgemek için, tarihsel sürekliliğe karşı olan ideolojik tarih yazıcılığı tarafından sonraki yıllarda üretildiğini ifade eder. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. A. Erbal, 5. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 3-6; Manastırlı bir Bulgar tarihçisi M. N. Rizoff, 11/24 Temmuz’da başarılı olan şeye raporlar “Devrim” (*Revolution*) dese de, tarihin bunu “askerî darbe” (*Pronunciamento*) olarak yazacağını ve haklı çıkacağını ifade eder. Demetrios Georgiades, *Is The Regeneration of Turkey Possible* (London: K. Paul, Trench, Trübner, 1909), s. 119; Eylül 1909’da Selânik’te yapılan İTC kongresinde Mustafa Kemal “yapılan hareketin bir inkılap değil, ihtilâl olduğunu” söyler. bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s. 588.

den olmasından dolayı bunun bir askerî darbe olduğu savunurlar.² İçerdiği “köklü dönüşüm” özlemiyle, diplomatik, sosyal ve ideolojik boyutlarıyla ele alanlar da, bunun “başarılı bir askerî darbe” olduğu sonucuna varırlar. Bir devrimden çok, şark meselesinin geldiği son nokta olarak değerlendirilir.³ Belirli fikirler etrafında örgütlenmiş siyasi grupların, yerleşik bir düzeni güç kullanarak devirmesi olarak özetlenebilecek “ihtilâl” kavramının Osmanlı literatürüne girişi Fransız İhtilâli sonrasında gerçekleşmiş, ama pratiğe geçirilmesi 1907’den sonra olmuştur.⁴

Büyük oranda, Makedonya’daki askerî çevrelerde oluşan, halk katılımının oldukça sınırlı olduğu bu olaylar, ne “ihtilâl”⁵, ne de “devrim” kavramlarıyla tam olarak açıklanabilir. Konuyla ilgili literatürde bu kavramların farklı farklı kullanılmaları nedeniyle, bu çalışmada da 1908’de olanlar, bazen “ihtilâl”, bazen “devrim”, bazen de “darbe” kelimeleriyle ifade edilecektir. Alkan, 1908 İhtilâli’ni, toplumsal bir altyapıdan ve geniş kitlesel taleplerden yoksun olarak “millet için ve

2 Mehmet Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İ. Catay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), s. 204; Seton-Watson’a göre Temmuz 1908’de olan, “enerjisi yüksek ve gözü kara küçük bir grup insan tarafından gerçekleştirilen bir darbedir (*coup d’état*). Robert William Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans* (London: Constable&Co.Ltd, 1917), s. 184.

3 Taner Timur, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, haz. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), s. 51-56.

4 Alkan, *Selânik’in Yükselişi*, s. 104-106; “Fransız ideali Osmanlı basınında üç ana konuda ifade edilmiştir: ‘Sessiz halkların sesi’ ile istibdat (*tyranny*) yıkılmış, kültürel özgürlükler ve anayasal yönetim elde edilmiştir. Bir milletin hürriyeti için önce baskıcı yönetimin etkisizleştirilmesi gerekir.” Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000), s. 83.

5 Köklü bir değişim ve dönüşüm anlamındaki ‘inkılâp’, revolution kelimesine en yakın anlamıyla ‘devrim’ ve daha çok ayaklanma ve isyan anlamında kullanılan ‘ihtilâl’ kavramları çeşitli tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 176.

millet adına” yapıldığı iddia edilen bir “askerî isyan” olarak tanımlar.⁶ İttihad ve Terakki konusundaki önemli çalışmalarıyla bilinen Feroz Ahmad ise Temmuz İhtilâli’ne kadar olan sürecin, devrim değil; açık bir askerî darbe olduğunu belirtir.⁷ Bu kitabın odaklandığı ana konu olan Şemsi Paşa suikastı öncesindeki ve sonrasındaki olaylara göre bir değerlendirme yapıldığında ise, rahatlıkla, askerî bir isyan ile oluşturulan terör⁸ ve kaos ortamından söz edilebilir.

1908 Devrimi’ne sürükleyen olayların iyi analiz edilebilmesi için, öncesindeki gelişmelerin geniş bir perspektiften incelemesi gerekmektedir. Bu inceleme Avrupalıların hafif yivli tüfeği icat etmeleriyle Osmanlı’ya karşı elde ettiği askerî ve teknolojik üstünlük ile başlatılıp, 19. yüzyıl sonuna kadar getirilebilir. Osmanlı’nın, yeni duruma ayak uydurma çabaları, geleneksel kurumlarının ıslahı, askerî ve sivil alanlarda teknolojik yatırımlar yapılması gibi girişimlerle kendini gösterecektir. Neredeyse bütün klasik kurumların dönüşüme uğradığı bu dönemde Yeni Osmanlılar⁹ ve halefleri olan Jön Türkler gibi muhalif modernist gruplar ortaya çıkmıştır.

Fransızca *Jeunes Turcs* tabiri Akşin’in ifadesiyle “hasta adam olan Osmanlı Devleti’ni özgürlükçü yollardan kalkındırmak amacını güdenlere” deniyordu. Bu sıfat ilk kez Mustafa Fazıl Paşa’nın sürgündeyken Türkiye’deki muhalif hareketleri desteklemek amacıyla

6 Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler* (İstanbul: Selis Kitapları, 2009), s. 35-36.

7 İttihatçılar’ın sosyal geri planlarında muhafazakâr bir disiplin bulunduğu, değişimden ziyade, statükoyu korumanın onların genel karakteri olduğu ifade edilir. Ahmad, *The Young Turks*, s. 15.

8 Gizli faaliyetlerle oluşturulan korku ortamını, İttihatçılar’ın etkin isimlerinden Karabekir “terör” olarak niteler. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, 5. Baskı, haz. Faruk Özerengin, (İstanbul: Emre Yayınları, 2000), s. 360.

9 Namık Kemal’in de aralarında bulunduğu 6 genç 1865’te “*İttifak-ı Hamiyyet*” adıyla gizli bir dernek kurarlar. Âli ve Fuad Paşa gibi Tanzimat paşalarının Avrupa’ya aşırı tavizler vermelerine karşın imparatorluğun dağılmaya doğru gittiğini” düşünüyordular. Bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), s. 18.

yayınladığı bildirilerde kullanılmıştır.¹⁰ “Genç” (*Jeune*) kavramı âdeta bir çağdaş “kitlesele mesih” olarak algılanmaktadır.¹¹ 1865-1889 döneminde etkin olan, Pan-Osmanizm olarak da ifade edilen meşrutî monarşiyi savunan kuşak için “Yeni Osmanlılar”; 1889 sonrasındaki için ise “Jön Türkler” şeklinde bir isimlendirme yaygın olarak kabul görmüştür.¹²

Jön Türkler’in hem kendilerini motive etmeleri, hem de geniş bir destekçi kitleye ulaşmaları için “mevcut düzeni”, ya da bazen “eski rejimi” kötülemeleri anlaşılabilir bir yaklaşımdır;¹³ ama dönemin Osmanlı devlet idaresinin batılılaşma ve modernleşme sürecindeki icraatları ile muhaliflerin idealleri arasında epeyce benzerlikler bulunduğu da bir vâkıâdır. Jön Türkler’in sert muhalefet gösterdikleri Sultan II. Abdülhamid, bazı tarihçiler tarafından “en modernist Osmanlı padişahı” olarak gösterilir.

Dünya tarihinde devrim olarak nitelenebilecek bir çok olay gerçekleşmiş olsa da, modern anlamda en dikkat çekici, evrensel düzeyde geniş bir coğrafyayı, kendisinden sonraki yüzyıllar boyunca etkilemiş olanı, hiç kuşkusuz 14 Temmuz 1789’da başlayan Fransız İhtilâli’dir.¹⁴

10 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), s. 276-282; Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet 1908-1913* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2004), s. 27.

11 Eric J. Hobsbawm, *The Age Of Revolution 1789 -1848* (New York: Vintage Books, 1996), s. 132; Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete*, s. 70; “Yaşasın Kanûn-ı Esâsi!, Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet, Adâlet”, *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 23 Teşrin-i Evvel 1324 (5.11.1908).

12 Tunaya gibi bazı yazarlar 1889 sonrasındaki hareketi “İkinci Jön Türk hareketi” olarak isimlendirmektedir. Bkz. Akşın, *Jön Türkler*, s. 19; Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete*, s. 101-110; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, çev. M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974), s. 282.

13 Nader Sohrabi, “*Constitutionalism, Revolution and State: The Young Turk Revolution of 1908*” Ph.D Thesis (Chicago: The University of Chicago, 1996), s. 372.

14 Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi’ne Bakış* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009), s. 6; Sina Akşın, “Fransız İhtilali’nin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 49, No: 3-4 (Ankara, 1995), s. 25.

Fransız İhtilâli'nin siyasal açıdan en çok kabul gören sonucu, yönetim erkinin feodal üst sınıflardan, “burjuva” olarak adlandırılan orta sınıflara geçmesidir.¹⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Batı kurumlarının yaygınlaşması, Osmanlı bürokrasisindeki büyük yapısal dönüşüm ve eğitim kurumlarının Batı normlarında yaygın bir şekilde faaliyete geçmeleriyle gelişen “Osmanlı orta sınıfı” yönetimde söz sahibi olmak istiyordu.¹⁶ Osmanlı'nın çağdaşlaşarak yeniden güçlü ve saygın bir devlet olması, anayasal bir rejimin ve halkın temsil edildiği meclislerin kurulması, padişahın ve bürokrasinin yetkilerinin sınırlandırılması, kısacası “aydınlanmış bir monarşi” isteniyordu.¹⁷ Fransız İhtilâli'nin fikirlerini benimseyen İttihatçılar sınıfsal aidiyet açısından daha çok 1848 Devrimi'ne önderlik edenlere benzeseler de; Makedonya'da gerçekleştirdikleri eylemlerinin yöntemi Balkan komitacılarının izlerini taşımaktadır.¹⁸ Fransız İhtilâli'nden kısa süre sonra Napolyon, askerî bir darbe ile başa geçerek kendi imparatorluğunu oluşturacaktır.¹⁹ Bu anlamda Napolyon'un Jön Türkler'e, yani genç Osmanlı subaylarına da “ihtilâlcilik” konusunda örneklik ettiği görülür. Nitekim, Kazım Karabekir (1882-1948), Enver Bey (1881-1922) ile birlikte, impatorluğu kurtarmak için “Alemdar ordusu gibi bir ordu ile İstanbul'a yürüyerek” yönetimi ele geçirmeyi ve bir Napolyon olmayı arzu ettiklerini ifade eder.²⁰ Burada, Ruscuk Âyânı

15 Hobsbawm, *Fransız Devrimi*, s. 33-46.

16 Abdülhamid döneminde daha da belirginleşen bu “Müslüman orta sınıf”, yüksek eğitim almış, basın üzerinde etkili kişilerden oluşuyor ve gerektiğinde cesur bir siyasi duruş sergiliyordu. Findley, *Turkey, Islam*, s. 179; Ahmad, *The Young Turks*, s. 18.

17 Akşin, *Fransız İhtilâli'nin*, s. 28; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilâlinin Kökenleri: 1903-1908* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996), s. 27.

18 Sacit Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 223.

19 Hobsbawm, *Fransız Devrimi*, s. 5.

20 Karabekir, bu tür benzetmelerin Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde yaygın bir gelenek olduğunu ifade eder. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 126-127; Cemal Bey, 1908 İhtilâli sonrasında Selânik'te görkemli bir törenle karşılanan Enver Bey'e, “Sen şimdi Napolyon gibi oldun!” diyecektir. Bkz. Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. x; “Askerî şöhret kazanmaya arzuydu. Napoleon gibi şöhretli olmak isterdi” Ahmed Rıza, “Hatıralar”, *Biz İttihatçılar*, haz. Ö. A. Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), s. 378;

Alemdar Mustafa Paşa'nın Rumeli'den topladığı mahallî askerlerle İstanbul'a yürüyüp Sultan IV. Mustafa'yı tahttan indirmesi ve yönetimi fiilen ele geçirmesini sağlayan olaylar kastediliyor. Hanioglu'na göre İttihatçılar, yüz yıl önce âyânların yaptığı gibi, Rumeli'deki orduları İstanbul'a yürütebileceklerine inanıyorlardı. Nitekim 31 Mart olayları sonrasında oluşturulan ve İstanbul'a yürüyerek Abdülhamid'i tahttan indiren Hareket Ordusu, bir çok yönüyle Alemdar ordusuna benzetilir. İhtilâl öncesinde "başkente yürümek" konusunda çok sayıda tehdit olsa da, bunun gerçekten yapılacağına dair bir plana rastlanmamıştır. Bunun yerine, kitle gösterileri ve telgrafhane işgalleri yaygın olarak uygulanmıştır.²¹

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sloganları, Fransız Devrimi sloganlarının kopyasıdır: "Hürriyet" (*Liberté*), "Müsâvat" (*Égalité*), "Uhuvvet" (*Fraternité*)...²² Bu üç slogana bir de "Adalet" eklenir.²³ "Hürriyet" kavramı bu ilkeler arasındaki belki de en çarpıcı, en büyümlü, kendisine en çok anlam yüklenen olacaktır. Eskiden sadece kişinin doğduğu ve yaşadığı yer için kullanılan "vatan"²⁴ kavramı, 19.

Erkân-ı Harbiye'ye devam etme şansına sahip olamayan Harbiye mezunları, kendileri "mülâzım" iken, "yüzbaşı" oluveren akranlarının "Napolyon" edasına kapılmalarından duydukları rahatsızlıkları yansıttılar. Ahmet Turan Alkan, *Ordu ve Siyaset* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001), s. 63.

- 21 Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 199-200; M. Şükrü Hanioglu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey - Turkey in the Modern World*, haz. Reşat Kasaba, Cilt 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 65; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*, (New York: Oxford University Press, 2001), s. 261-262.
- 22 İttihad ve Terakki, ideallerini Fransız İhtilâlî'nden alırken, pratik uygulamalarını ise Makedonya'daki komitacılık faaliyetlerinden kopyaladığı söylenebilir. Anarşi ve silah zoruyla da olsa, bir kere "hürriyet" elde edilir ve anayasa etkinleşirse, artık bütün sorunlar kendiliğinden çözülür diye düşünülüyordu. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene : İttihat ve Terakki Neydi?*, haz. Zeki Arıkan, Cilt 1 (İstanbul : Kitap Yayınevi, 2006), s. 79.
- 23 Aykut Kansu, ilham kaynağı 1789 Fransız Devrimi olan 1908 Devrimi'ni "geç kalmış bir burjuva devrimi" olarak niteler. Kansu, *1908 Devrimi*, s. xvii.
- 24 Karpat'a göre "Yeni Osmanlılar, -bilhassa da Namık Kemal- 'vatan' kavramını bir siyasi aidiyet ve Osmanlı-Müslüman çerçevesinde bir devlete sadakat olarak tanımlayıp geliştirdiler. Bunlar gelişmekte olan Türk milliyetçiliğinin

Yüzyıl ortalarından itibaren, sadakat ile bağlanılan²⁵ “yurt” (*patrie*) anlamını kazanmış ve Jön Türkler tarafından çokça kullanılmıştır.²⁶

Balkanlar'daki ulusal hareketlerin oluşumunda kuşkusuz Avrupa'nın da etkisi vardır.²⁷ 1795 Haklar Bildirgesi'ndeki “Kendisini oluşturan bireylerin sayısı ve üzerinde yaşadığı toprağın büyüklüğü ne olursa olsun, her halk bağımsız ve egemendir. Bu egemenlik başkasına devredilemez”²⁸ maddesi buna bir örnek olarak verilebilir. Bununla birlikte, Müslüman aydınlar arasında “vatandaşlık” eksenli “Osmanlıcılık” akımı güç kazanmıştır. Ahmed Rıza Bey de ilk zamanlarda ulus ve ulusçuluğu Fransız İhtilâli kapsamında bir kavram olarak görürken, 1902'ye gelindiğinde Müslüman-Osmanlıların durumunun güçlenmesini savunan bir konuma dönüşecektir. Avusturyalı bir anne ve koyu İngiliz hayranı olduğu için “İngiliz Ali Bey” diye anılan bir anne babadan olan Ahmed Rıza Bey (1858-1930), kısmen Fransa'da olmak üzere liberal bir eğitim almış, Auguste Comtes'un pozitivizm ekolüne bağlı bir fikir ve hareket adamıdır. “Bizim düstûrumuz nizam ve terakki olacaktır; zorbalıkla elde edilecek her türlü imtiyazdan istikrah etmekteyiz” der. Pozitivizmin en önemli sloganı olan “Ni-

ve yeni aydın neslinin psikolojik temelerini oluşturmuştur”, Kemal H. Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 3, No: 3, (Temmuz 1972), s. 279; Namık Kemal'in “Hürriyet”, “Vatan”, “Millet”, “Ümmet” gibi kavramlar hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Mardin, *The Genesis*, s. 326-332.

25 Lewis, *Impact of the French*, s. 107.

26 Hobsbawm, *The Age Of Revolution*, s. 55; “Namık Kemal” in “Hürriyet” şiiri ve “Vatan” piyesi gibi eserleri yeni siyasi kültürün temel malzemeleri olacaktır. Şiir (eskiden Müslüman topluluğunu tanımlayan) *millet* kavramının sürekliliğine vurgu yaparken; şahsi menfaatlerin, daha büyük bir topluluk (*vatan*) için feda edilmesini talep ediyordu” Karpat, *The Transformation of the Ottoman*, s. 265; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York: Oxford University Press, 1968), s. 195; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 627; Namık Kemal'in yazdığı “Vatan yahud Silistre” oyununun İstanbul halkında o zamana kadar benzeri görülmedik derin ve taşkın heyecanlar yarattığı belirtilir. Bkz. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, haz. Ş. Kutlu (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006), s. 437.

27 Akşin, *Fransız İhtilali'nin*, s. 25.

28 Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, s. 19.

Ahmed Rıza Bey

zam ve Terakki” (*Ordre et Progrès*) Ahmed Rıza Bey için sembolik önemdedir. Bu nedenle içinde bulunduğu harekete ısrarla “İttihad ve Terakki” (*Union et Progrès*) ismi vermek istemesinde bu aidiyet çok etkilidir. İhtilâlcî (*revolutionist*) olmaktan çok tedrîcî ıslahatçı savunan (reformist) Ahmed Rıza Bey, İTC’nin siyasi yoldan iktidarı ele geçirmesi için mücadele etmiştir. Hazırladığı ıslahat la-yihalarını fırsat buldukça Yıldız’a gönderiyor ve dikkate alınması için çaba harcıyordu.²⁹

Bilindiği gibi, Tanzimat Fermanı, temel hakları teminat altına alarak, vergi toplama ve askere alma gibi konularda yeni düzenlemeler getirmişti. “Osmanlı memleketlerinde yaşayan, hangi din ve millete mensup olurlarsa olsunlar bütün teba can, mal ve namus güvencesine sahip olacaktır” gibi önemli maddeleri vardır.³⁰ 1856 İslahat Fermanı gayrimüslimler açısından büyük bir açılım getirecektir. Hıristiyan ve Müslüman tebaanın hukuk önünde eşitliği ilkesi özellikle vurgula-

29 Ramsaur, *Jöntürkler – 1908*, s. 44, 56; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorlu-ğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), s. 15; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, (İstanbul: Tan Matbaası, 1948), s. 61; İsmîn “ittihad” olarak değişiminin, Namık Kemal’in Osmanlıcılık ilkesi olan “İttihad-ı anâsır” dan dolayı olduğu ifade edilir. Bkz. Akşin, *Jön Türkler*, s. 24; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonyadan Orta Asya’ya Enver Paşa* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), Cilt I, s. 168.

30 Ferman, içerik itibarıyla Haklar Bildirgesi’ndeki pek çok madde ile benzerlik gösterir. Knight “Türkiye’nin Magna Chartası olarak isimlendirilen bu fer-man, idari ve adli pek çok faydalı reform sözü verir. Müslümanların olduğu gibi Hıristiyanların da canlarının, mallarının ve saygınlıklarının padişah tarafından güvencede olduğunu bildirir”, bu önemli fermanın ruhunun son dönem padişahları tarafından tamamen unutulduğunu da ekler. Bkz. Knight, *The Awakening of Turkey*, s. 25; Shaw, *History of the Ottoman*, s. 61; Tanzimat Fermanı’ndaki önemli hususlar: 1- Sultanın kulları için can, mal ve namusun güvenlik altında olması, 2- Yeni vergi düzenlemeleri ve tımarın kaldırılması, 3- Askere alma uygulamalarının bir düzene bağlanması, 4- Hangi din ya da etnik kökenden olursa olsun tüm vatandaşların kanun önünde eşitliği. Sohrabi, *Constitutionalism, Revolution*, s. 383.

mıştır.³¹ Seküler nitelikli mahkemeler kurulmuş, Hıristiyanlar için uygulanan haraç kaldırılmış ve adil bir vergi sistemi uygulanmıştır.³² Basın ve eğitim kurumları Osmanlı modernleşmesindeki en etkin unsurlardır. 1861'de çıkan ilk özel gazete vasıtasıyla Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi kanaat önderlerinin batılılaşma teorileri yayılma alanı bulmuştur.³³

Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma sürecinde, Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri'nin büyük payı vardır. Ayrıca gayrimüslim okullarının yüksek eğitim kalitesi de devlet okulları için örnek olmuştur.³⁴ Batı tarzında eğitim veren bu okullardan mezun olanların, Sultan'a sadık, yeni yönetici sınıfı oluşturması umuluyordu. 19. yüzyılın son dönemlerinden itibaren bu zümre, padişahın mutlak otoritesini en çok sorgulayan kesimi oluşturacaktır. Osmanlı bürokratik burjuvazisini oluşturan bu kişilerin aynı zamanda ilk organize siyasal muhalefet hareketlerini oluşturdukları görülür.³⁵ Mekteb-i Harbiye ilk mezunlarını ancak 1848'de verebilecektir. 1859'da kurulan Mekteb-i

-
- 31 “Tebea-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyü'l-icra olacak nizamata imtialsalen memuriyetlerde istihdam olunmaları...” “verginin müsavâtı tekalif-i sairinin müsavâtını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavât dahi vezaiîçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime dahi ahali-i İslâm misüllü hisse-i askerîye itası hakkında...” Suna Kili ve A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa*, s. 18.
- 32 Stephen P.H. Duggan, *The Eastern Question- A Study in Diplomacy*, (New York: The Columbia University Press, 1902), s. 126.
- 33 Halil İnalçık, “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, haz. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), s. 5.
- 34 Sina Akşin, “II. Meşrutiyet'in Tarihimizdeki Yeri”, *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, haz. Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), s. 14.
- 35 Göçek, 1740-1900 arasındaki dönem açılan okulları tiplerine göre dağılımını verir ve 1840-1890 arasında çok farklı okulların faaliyete geçtiğini gösterir. Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire* (New York: Oxford University Press, 1996), s. 68.